

Koleraepidemien 1853. Præsternes indsats

Jens Rasmussen

I midten af juni 1853 udbrød der kolera i København, og allerede sidst i juni havde den bredt sig til Københavns opland. Skibsfarten medvirkede til, at koleraen blev spredt til resten af landet. Koleraen medførte 6.688 døde, heraf totredjedele i hovedstaden, der var hårdest ramt.

Der er skrevet meget lidt om præsternes indsats i København under koleraepidemien. Det vil denne artikel beskæftige sig med, om end kildematerialet er sparsomt.

I løbet af sommeren 1853 begravede Københavns præster de mange koleraofre, hvilket var en omfattende opgave. Koleraepidemien var en samfundskrise med forvirring og frygt, især hos de fattige, som gerne ville undgå de smittebefængte hospitaler. Præsterne blev ikke tilkaldt af de ansvarlige hospitalslæger og besøgte derfor ikke de syge ifølge nyt kildemateriale, som præsenteres i denne artikel. Flere præster skildrede de forvirrede og smertelige forhold under epidemien, som viste sig, når de besøgte hjemmene og forrettede de hurtige begravelser for at undgå smittespredning.

1. Indledning: forskning og problemstilling

København blev i sommeren 1853 ramt af en koleraepidemi, som hærgede flere steder i Europa på dette tidspunkt, og det medførte social uro. Men ifølge historikeren Gerda Bonderups disputats fra 1994 viste epidemien i Danmark et større sammenhold. Det skete, fordi myndighederne, først og fremmest regering, læger, præster og politi, kunne samarbejde og inddrage frivillige borgere. Disse samfundsgrupper gjorde noget for de fattige, der

var hårdest ramt. Dermed viste det danske samfund ansvarlighed, og indsatsen skete i form af en sanitets- og hygiejneplan, som var udformet af Lægeforeningen mod Cholerasygens Udbredelse. Denne plan var der bred enighed om hos myndighederne.

Det overordnede var, mener Gerda Bonderup, at borgerne samarbejdede og samhørighedsfølelsen sejrede. Hun skelner skarpt mellem et konsensusfund og et konfliktsamfund, og de danske forhold under epidemien afspejlede et "Konsensusfund ... i form af enighed og sammenhold samfundsgrupperne imellem, der viser sig ved, at man har tillid til hinanden, og at de forskellige grupper lever op til denne tillid". Derimod ville samfundsgrupperne i "et konfliktsamfund ... med deres mange fronter stå uforsonlige over for hinanden". Forløbet i Danmark blev derved anderledes end andre steder i Europa.¹

Der var ifølge medicinhistorikeren og lægen Klaus Hertels disputats fra 1980 lagt en plan med Lægeforeningens indsats angående isolering af syge og husvisitation. Men Hertel fremhævede netop – til trods for samarbejdet om denne plan – at det ikke lykkedes at forhindre kaos med de mange koleraofre, og det viste sig også, at hospitalerne ikke rigtig fungerede og blot øgede smittefaren. Så der tegnede sig et broget billede, som også flere københavnske præster bekræftede i deres biografier, erindringer, breve og officielle skrivelser, hvilket vil blive omtalt i denne artikel.²

Årsagen til koleraepidemiens opståen var ikke kendt, og det åbnede op for mange divergerende opfattelser hos læger og myndigheder. Historikeren Ida Rosenstand Lou mener, at der

¹ Gerda Bonderup: *Cholera-Morbro'er og Danmark. Billeder til det 19. århundredes samfunds- og kulturhistorie*, Århus 1994, s. 28, 52-53, 91-99; jf. anmeldelse af Signild Vallgård i *Historisk Tidsskrift* 16/4 (1995), s. 497-505. Gerda Bonderup: "Kolera i 1800-tallet – med særlig henblik på Danmark", *Tidsskrift for Forskning i Sygdom og Samfund* 5 (2008), s. 35-48.

² Klaus Hertel: *Tre store københavnske epidemier*, København 1980, s. 163-164; jf. s. 94-130. Bonderup fremhæver, at Hertels disputats er behæftet med fejl og mangler, men nævner kun mindre eksempler på denne kritik, Bonderup 1994, s. 17, 25, 48, 71, 93; Bonderup 2008, s. 35-48.

var mistillid hos borgere overfor myndighederne, især hos de mange fattige. Disse forhold overskyggede ganske Bonderups tale om borgernes samarbejde og befolkningens samhørighed set i forhold til krisen.³

Denne artikel bidrager til denne kritiske linje, for selv i et konsensussamfund kan der under en epidemi som denne opstå kaotiske forhold, der ødelægger den harmoni og ”tillid til hinanden”, som Bonderup fremhæver som afgørende.⁴

I forbindelse med epidemien var der ikke tale om voldelige konflikter mellem forskellige grupper, men om flere samfundsgruppers frygt og mistillid til myndighederne. Det gjaldt en frygt for at blive indlagt på et af hospitalerne, fordi de mange koleratilfælde og dødsfald var samlet på få steder og synlig for borgerne. Borgerne i København havde altså ikke automatisk tillid til myndighedernes anvisninger, som kunne være tvangsbestemte og ikke frivillige, og det var ikke alle myndigheder, som kunne samarbejde, fordi fagfolks meninger om epidemien var så forskellige. Private breve og erindringer viser, at borgerne havde forskellige iagttagelser af, om koleraen smittede.⁵ De lægefaglige myndigheder, der bar hovedansvaret for bekæmpelsen, mente officielt, at det ikke var tilfældet. Nogle læger mente dog, at koleraen smittede. Disse forskellige udmeldinger gav usikkerhed i befolkningen.⁶

Forskningen har for det meste beskrevet myndighedernes og lægernes indsats samt befolkningens forskelligartede sociale forhold, hvilket først vil blive skitseret i denne artikel. Forholdene under epidemien viser, at forholdene var kaotiske. Dernæst følger min beskrivelse af præsternes indsats og rolle i Køben-

³ Ida Rosenstand Lou: ”Den asiatiske gæst i København”, *Historiske Meddelelser om København* 2003, s. 128, jf. s. 110-131. Ditte Wonsyld: *Koleraen i København i 1853 – og hvordan man forsøgte at komme den til livs*, historieopgave, Københavns Universitet (ukendt år), s. 4, 19-20. Ingen af de to bruger Klaus Hertels disputats fra 1980.

⁴ Bonderup 1994, s. 28.

⁵ Rosenstand Lou 2003, s. 117, 128f.

⁶ Rosenstand Lou 2003, s. 116-120, 123-125.

havn. Deres forhold er underbelyst i forskningen. Det kan skyldes, at kildematerialet er sparsomt.

Min artikel viser, at præsterne ikke havde nogen ekstraordinær rolle under epidemien, men de udførte deres tjenstlige arbejde. De skulle navigere i usikre situationer, og de var underlagt et stort pres, fordi så mange døde af kolera og skulle begraves, ligesom husbesøg hos døende steg kraftigt. Selvom nyt materiale viser, at københavnske præster officielt gennem sundhedskommissionen tilbød en bedre betjening af hospitalerne, var hospitalslægerne ikke sænderlig interesserede, og de blev gennem dagspressens kritik mødt af borgernes ønske om præsternes engagement på hospitalerne. Kort sagt drejer artiklen sig om præsternes virke under epidemien.

Kort over Københavns kvarterer, 1839. Kortbog med 20 kort, indbundet i gråt bind mærket "Kort over København m.v. 1838-41 (følgeblade til S. Sterms statistisk-topografiske beskrivelse over København)". Foto: <https://kbhbilleder.dk/kbh-arkiv/91515> (beskåret).

2. Epidemiens forløb og forholdene

Forløbet af koleraens udbredelse i København fremgik af stadsfysikus i København, B.A. Hoppes indberetninger til Justitsministeriets Sundhedskollegium om koleraens udbredelse i København samt de oprettede foranstaltninger med lazaretter og hospitaler. Han havde fokus på hygiejne såsom rent vand, bedre sanitet og forbedring af boligforholdene for de fattige københavnske borgere.⁷ Hans indberetninger er en vigtig kilde, sammenholdt med lægen J.R. Hübertz statistiske arbejde om koleraens udbredelse, opsat i tabeller.⁸

Den 11. juni 1853 blev det første tilfælde af kolera konstateret i Nyboder. Epidemien bredte sig i København med mange døde i Adelgade nær Nyboder, tillige i Gothersgade og Frederiksstad. I juli måned udviklede sygdommen sig med lidt færre døde i den indre by. Mod slutningen af juli var det Christianshavns tur med mange sygdomsramte i Prinsensgade, Amagergade m.fl. Ligeledes blev Nørrebro ramt (jf. kort). Via skibsfarten kom smitten til andre dele af landet. Ifølge Sundhedskollegiets årsberetning for 1853 var 10.538 borgere i Danmark ramt af kolera. Heraf døde 6.688. Sundhedskollegiet var oprettet i 1803 og var sundhedsvæsenets øverste myndighed med den opgave at føre tilsyn med læger og hospitaler, hvilket også indebar vejledning og styring ved epidemier, og yderligere vogtede man over medicinallovene. Hårdest angreb koleraen i København, hvor 7.219 personer blev smittet, og ifølge Sundhedskollegiets oplysninger døde 4.737 københavnere inden 1. oktober 1853. Værst så det ud i Tårnby Sogn på Amager i de to

⁷ B.A. Hoppes indberetninger findes i: Sundhedsstyrelsen, Arkivnummer 1252. Epidemiberetninger om kolera 1850-1854. æske 2, 1853, æske 3, 1853 og æske 4, 1853-1854. Jf. Wonsyld u.å., s. 7ff., 24f. Epidemiberetninger 1850-1854, nr. 310ff.
<https://arkivalieronline.rigsarkivet.dk/da/billedviser?epid=20411816#308277,63234514>

⁸ J.R. Hübertz: *Beretning om Cholera-Epidemien i Kjöbenhavn 12.Juni-1. October 1853. Udarbejdet og udgiven for den overordentlige Sundhedscommission for Kjöbenhavn, København 1855.*

landsbyer, kaldet Sundbyerne, på den nuværende Amagerbrogade.⁹

Byens sociale forhold var elendige med en sammenstuvet befolkning på ca. 133.000, og befolkningstætheden var større end i London.¹⁰ De dårlige sanitære forhold og den tætte bebyggelse i København med side- og baghuse kostede mange borgere livet. Der eksisterede ikke i København på dette tidspunkt en klar adskillelse mellem de lagte vandrør, som var af træ, og de store latringruber, der kun blev tømt et par gange om året og desværre var utætte. Det betød, at grundvand kunne komme ind i disse gruber og udskylle latrin, som blandede sig med de utætte vandrør af træ. Tillige var drikkevandet dårligt. Det kom fra Emdrup Sø og tre anlagte søer inde i København: Skt. Jørgens Sø, Peblinge Sø og Sortedams Sø. Disse søer var fyldt med bakterier og urenheder. Der var med dette drikkevand, som gennem træerør ledtes til Københavns mange vandposter, tale om en giftig smitekilde for et koleraudbrud blandt Københavns borgere.¹¹

Først nytårsdag 1854 var epidemien slået ned ifølge myndighedernes oplysninger. Der var især mange døde blandt gamle mennesker, mens børn og unge mellem 5 år og 30 år oftest overlevede et koleraangreb.¹² Flere borgere overlevede sygdommen pga. ordentlige boligforhold og en god økonomi, så de var i stand til at klare sig og betale for pleje.

Lægerne stod famlende overfor sygdommen kolera, hvis årsag de ikke kunne finde. Der var blandt landets læger to videnskabelige hovedopfattelser af koleraens udbredelse. Tidligere havde lægestanden i hovedsagen ment, at epidemier opstod ved et såkaldt contagium, hvilket vil sige fra et udefra kom-

⁹ Hübertz 1855, s. 75ff. Bonderup 2008, s. 44.

¹⁰ Tim Knudsen: *Storbyen støbes. København mellem kaos og byplan 1840-1917*, København 1988, s. 44-48.

¹¹ Villads Christensen: *København 1840-1857*, København 1912, s. 127-128, 138-170. Knudsen, 1988, s. 41-77. Klaus Larsen: *Smitstof. Kampen mod sygdom i 1800-tallets Danmark*, København 2014, s. 95-130, 163-178.

¹² Hübertz 1855, s. 20.

mende smitstof, som blev overført fra person til person. Smitten med kolera skete ved berøring eller i kraft af dårlig hygiejne hos en person eller en persons omgivelser. Den enkelte havde et moralsk ansvar for ikke at smitte andre. Derfor var der karantæneregler i landet. Fra 1830'erne vandt en anden teori indpas i lægestanden, som blev dominerende og bestemmende for håndteringen af koleraepidemien i 1853. Det drejede sig om miasme-teorien, hvor læger mente, at koleraen smittede i kraft af et luftbåret materiale eller stof, bl.a. i fugtige omgivelser. Denne teori udelukkede, at koleraen smittede fra person til person eller i det mindste ikke blev betragtet som hovedårsagen. Det var den dårlige luft i det tætpakkede København, som var genstand for undersøgelser. Den dårlige hygiejne og kloakering blev således i midten af 1800-tallet genstand for rent systematiske og videnskabelige betragtninger, der udelukkede moralske og religiøse værdier som forklaringsmuligheder. Den moderne adskillelse mellem videnskab og religion begyndte at vise sig.¹³ Denne nye videnskabelige holdning nåede ikke at skaffe forbedringer inden koleraepidemien i 1853. For kolerasommeren blev en katastrofe for Københavns indbyggere. De indflydelsesrige læger hyldede miasmeteorien, og det blev afgørende for, at myndighedernes karantæneregler mod smitte fra person til person var blevet ophævet året før i 1852. Til gengæld fremmede miasmatikerne hygiejnen i sygdomsbekæmpelsen og ønskede sundere luft. Under alle omstændigheder stod man slet rustet til koleraens indtog i landet i juni 1853.¹⁴

Lægernes videnskabelige teorier skal holdes op imod, at de slet ikke kendte til bakterier, og derfor kunne de ikke registrere, at sygdommen kolera skyldtes en bakterie, som især fandtes i

¹³ Jes Fabricius Møller: "Byens lunger. Om den oprindelige videnskabelige-hygieniske baggrund for en metafor", *Historiske Meddelelser om København* 2002, s. 99ff. (Kap. i ph.d.-afhandling: *Biologismer – videnskab og samfund i Danmark 1850-1930*).

¹⁴ Julius Petersen: *Koleraepidemiene med særligt Hensyn til Danmark. Medicinsk-historiske Forelæsninger holdte ved Københavns Universitet i Sept-Okt. 1892*, København 1892, s. 62, 64.

forurennet vand, og som smittede fra person til person. Selv raske mennesker kunne være smittebærere.

Sundhedskollegiet bestod af ni af landets fremtrædende læger. De oprettede en kolerakomité, bestående af fire medlemmer: lægerne B.A. Hoppe, F.B. Manza, S.M. Trier og C.P.M. Hansen. Sundhedskollegiet udgav til alle lokale myndigheder den 26. juni 1853 en instruks om forholdsregler, bl.a. offentliggjort i *Berlingske Tidende*, som skulle iagttages under epidemien. Først og fremmest støttede Sundhedskollegiet miasme-teorien, for borgerne måtte ikke opholde sig i ”indesluttet, fordærvet og fugtig Luft”, hvilket indebar en bedre renlighed i boligerne. Man skulle undgå forkølelse, og det var i ”særdeleshed gavnligt” med et ”varmt Bælte om Maven og uldne Klæder nærmest Kroppen”. Der blev også lagt vægt på den personlige hygiejne, ligesom man skulle undgå at overbelaste sig og skulle ”iagttage Maadehold i Spise og Drikke”.¹⁵

Til at realisere disse tiltag og råd var der under koleraepidemien i København oprettet en ”Overordentlig Sundhedskommission” for København. Formand var Københavns politidirektør C.J.C. Bræstrup, dernæst lægerne Oluf Bang og B.A. Hoppe, samt to borgerrepræsentanter og Københavns borgmester. Hoppe og Bang var også medlemmer af Sundhedskollegiet, og de fungerede derfor som den københavnske sundhedskommissions bindeled til regeringens Sundhedskollegium. Kommissionens medlemmer mødtes dagligt på Københavns Rådhus for at tage stilling til epidemiens udfordringer, og man oprettede distriktskommissioner, som i byens kvarterer organiserede lokale anmelderbureauer, så de syge kunne få lægehjælp.¹⁶

3. Kampen mod koleraepidemien i København

Det fik stor betydning for kolerabekæmpelsen i København, at Lægeforeningen mod Cholerasygens Udbredelse blev etableret den 9. juli 1853.¹⁷ Det skete ifølge ”Overenskomst med en over-

¹⁵ Bonderup 1994, s. 94.

¹⁶ Bonderup 2008, s. 40, 53 og 93. Christensen, 1912, s. 529.

¹⁷ Hertel 1980, s. 109-120, 163-164.

ordnede Sundhedskommission for København". Opgaven var at gennemføre "daglige besøg fra Huus til Huus". I starten meldte sig 128 frivillige, heraf 86 læger og 42 lægestuderende. Myndighederne og det københavnske politi bakkede op, og derfor var planens gennemførelse afhængig af samfundsdisciplinen, dvs. nødvendig tvang.¹⁸

Efterhånden blev fagfolk suppleret med flere borgere, så det samlede antal frivillige voksede til 300-400, som gik på husvisitation i Københavns tæt bebyggede områder. Fokus var på de fattige borgere, som var særlig udsat for koleraen ifølge dr. S. Engelsted, Almindeligt Hospital.¹⁹ Lægeforeningens reglement for husvisitation havde følgende formål: "Hensigten med Husvisitationen er at efterspore alle Tilfælde af Cholera og dens Forløbere og for saavidt muligt modvirke Sygdommen i dens Oprindelse og første Begyndelse". Sanitets- og hygiejneplanen blev beskrevet af lægen Emil Hornemann.²⁰

- isolering af især fattige syge på hospitaler
- anmeldelsesbureauerne med henvisning af syge til: bespisning, rent tøj og lægehjælp
- husvisitation i hjemmene, isolering af de alvorligt syge på hospitaler
- Rengøring af bolig og eventuelt udflytning af de fattige familiemedlemmer til teltlejre

Planen skelnede mellem de lettere tilfælde, som den besøgende visitorator behandlede på stedet, og de svære, der blev henvist til hospitalerne eller en læge via de oprettede anmeldelsesbureauer i de enkelte kvarterer i byen. Endvidere skulle den besøgende visitorator påtale de hygiejniske mangler ved boligen og vurdere de sociale forhold. Var der tale om fattige, skulle de modtage forskellig form for hjælp, såsom bespisning, tøj og udflytning i

¹⁸ Knudsen 1988, s. 44-48.

¹⁹ Rosenstand Lou 2003, s. 119.

²⁰ Emil Hornemann: "Om Husvisitationen og Udflytningen i København under Choleraepidemien i 1853", Suppl.bd. II til *Bibliotek for Læger 1853, 1855*, s. 233-256; bl.a. s. 235.

teltlejre. Det kunne godt være svært at overtale en fattig familie til denne udflytning, hvilket kunne give konflikter.

Af samtlige koleraramte i København døde 2.451 på hospitaler og lazaretter, mens 2.286 døde i hjemmene, i alt 4.737.²¹ En hel del borgere blev således behandlet i hjemmet og passet af familie og naboer. Hurtigt blev epidemien værre, og man havde den mulighed at flytte de fattigste borgere, der boede i usle boliger, til teltlejre. Initiativet omfattede dog kun ca. 1.500 personer. Teltlejrene blev etableret på markerne uden for voldene mellem Vesterport og Nørreport, hvor Axeltorv ligger i dag. Ligeledes på det militære område udenfor voldene på Christianshavn.

Teltlejr i forbindelse med epidemien. Etableret udenfor Vesterport, hvor Axeltorv ligger i dag. Da. Wikipedia.; foto: <http://a.bimg.dk/node-images/510/580x362-c/510586-da-koleraen-hrgede-i-kbenhavn--.jpg>

Præsten, residerende kapellan, Johannes S. Bloch Suhr (1807-1876) fra Vor Frelzers Kirke skrev positivt i *Søndag Morgen* om livet i en kolera-lejr, formentlig på Christianshavns militære område på Amager uden for voldene. Han besøgte teltlejren på Christianshavn en gang daglig og lagde mærke til, at den var velorganiseret med en inspektør, som tog sig af al det praktiske og en natvægter, der holdt orden. Bloch Suhr noterede, at der

²¹ Hübertz 1855, s. 78.

var tale om rummelige telte med trægulv, og familierne fik god forplejning.²²

Visitatorerne henviste lidt over halvdelen af de alvorligt syge til hospitaler og lazaretter. Disse hospitaler havde kun få flere døde end i hjemmene, men hospitalernes dødsfald var synlig for borgerne, bl.a. med hyppige ligvognskørsler, så flere frygtede at få en sådan henvisning.²³ Følgende hospitaler og lazaretter var til rådighed under epidemien: Søetatens Hospital, Garnisonshospitalet, Frue Arbejdshus, Frelsers Arbejdshus, St. Annæ Hospital, Skolen i Prinsensgade (Christianshavn) og Suhmsgades Skole. Endvidere Frederiks Hospital, som normalt ikke husede smitsomme syge ifølge fundatsen, men det skete alligevel under denne epidemi. Tillige kan nævnes Almindeligt Hospital og Vartov Hospital, som tilhørte Københavns Fattigvæsen og først og fremmest husede fattige og ældre borgere, såkaldte fattiglemmer. Dertil syge, som ikke kunne klare sig selv eller havde mulighed for pleje i hjemmet.²⁴ På disse tre hospitaler var der oprettet særlige hospitalspræsteembeder; dog var der kun tale om bistandsforpligtelse på Frederiks Hospital, som var varetaget af den residerende kapellan ved Trinitatis Kirke med ansvar for den søndre del af sognet, hvor hospitalet lå.²⁵

Alle steder døde et stort antal af de indlagte, men særlig vanskelig var forholdene på fattiglemmernes Almindeligt Hospital, hvor der var sammenbragt ca. 1.200 fattiglemmer. Hospitalets overlæge, S. Engelsted, mente ikke, at hospitalet med så mange patienter kunne opretholde en forsvarlig hygiejne, og det øgede smitten. Det værste var, ifølge Engelsted, at den tilbudte lægelige behandling slet ikke havde nogen virkning på sygdommen. På hospitalet døde 467 indlagte patienter. På Vartov Hospital

²² Bonderup 2008, s. 40. *Søndag Morgen*, 1853, s. 694.

²³ Rosenstand Lou 2003, s.123-125.

²⁴ Hübertz 1855, s. 71-72.

²⁵ Netudgave af Wibergs Præstehistorie. Afskrift ved R. Rostrup: <https://wiberg-net.dk/631-33-Kbh-Hosp.htm>. Jf. S.V. Wiberg: *Personalhistoriske, statistiske og genealogiske Bidrag til en almindelig dansk Præstehistorie*, bd. 1-5, Odense 1870-1878.

døde 54 ud af 67 syge og tilsvarende på Frederiks Hospital døde 138 ud af 226 indlagte.²⁶

Hospitalspræsten i Vartov, N.F.S. Grundtvig (1783-1872), blev offentligt kritiseret i *Flyveposten*, der mente, at Grundtvig var ”en usædvanlig slet Sjælesørger i den ham anbefalede Menighed (Vartou Hospital)”, fordi han forlod København ”for at nyde Landlivets Glæder paa sin Herregaard”.²⁷ Grundtvig havde dog sikret sig hjælp fra en vikar, idet han i somrene 1852 og 1853 betalte en kapellan til at klare kirkelige handlinger, herunder begravelser, og gudstjenester i Vartov Kirke hver anden søndag. Han havde orienteret stiftsprovst E. Ch. Tryde (1781-1860) i 1852, men ikke i 1853, da han blot regnede med, at ordningen fortsatte. Da der imidlertid var brug for præsterne i hovedstaden, ikke mindst i Vartov Hospital, klagede biskop J.P. Mynster (1775-1854) til Kultusministeriet. Klagen blev understreget af situationen i Vartov Hospital, hvor rigtig mange døde af kolera.²⁸

Grundtvig opholdt sig det meste af sommeren 1853 på godset Rønnebæksholm sammen med sin hustru Ane Marie Elise Toft. Det var imidlertid opfattelsen flere år senere i 1890’erne, at Grundtvig i sommeren 1853 rejste på landet, fordi han var syg.²⁹ Han led af manglende ”Livslyst”, som han kaldte sin tilstand. Formodentlig var der tale om en depression, akkurat som det var tilfældet i 1844. Grundtvig skrev til enkedronning Caroline Amalie, at han i sommeren 1853 var syg og derfor fravæ-

²⁶ Hübertz 1855, s. 73 (tabel over syge og døde fra samtlige københavnske hospitaler og lazaretter). S. Engelsted: *Almindeligt Hospitals Lemmeafdeling under Choleraepidemien 1853. En Hygieinisk Skitse*, København 1854, s. 3ff., 9-12, 27-28.

²⁷ *Flyveposten*, 9/178, 4. august 1853, sp. 3.

²⁸ Jens Rasmussen: *Grundtvig og Mynster. Fætre og fjender*, Aarhus 2023, s. 190. Jf. Mynsters kritik af Grundtvig i brev til biskop Brammer, Aarhus. Bjørn Kornerup: ”Udvalg af Biskop G.P. Brammers Brevveksling. (A)”, *Kirkehistoriske Samlinger* 6/IV (1942-1944), s. 401.

²⁹ N.F.S. Grundtvig: *Indledning* af Stine Kylsø Pedersen til ”De ti Spedalskes Bøn til Herren. Et godt Raad i Plagens Tid”, København 1853. Grundtvigsværker.dk:

<https://www.xn--grundtvigsvrker-7lb.dk/tekstvisning/33421/0#{%220%22:0,%22k%22:0}>

rende i København: Denne ”Sygdom var vel, som den i 1844, langt mere indvendig end udvendig, men just derfor udblæste den hartad [nær ved] hele min Livslyst”.³⁰ Grundtvig vendte tilbage til København i slutningen af august 1853. Det viste Grundtvigs erklæring og raskmelding til stiftsprovst E. Ch. Tryde, som Tryde tjenstligt sendte videre til biskop J.P. Mynster. Grundtvig meddelte, ”at jeg fra d. 28de August har overtaget alle mine Embedsforretninger som Præst ved Vartou”.³¹ Den samme orientering gav Grundtvig til enkedronning Caroline Amalie.

4. Kildematerialet om præsternes indsats

Kildematerialet, som anvendes i denne artikel om præsternes indsats under koleraepidemien, er hovedsagelig biografier, breve, begravelsesprotokoller, aviser og erindringer. Det har været vanskeligt at finde materiale i embedsarkiverne: Sjællands Stifts Bispearkiv, Vor Frue Provsti og Holmens Provsti.³² Præsterne indberettede heller ikke til Sundhedskollegiet, og det viser sig, at der kun findes materiale af betydning i Holmens Provstis embedsarkiv. Det har sin forklaring. Stiftsprovst Tryde forlod København i juli 1853 og overlod Vor Frue Provsti til sin vikarierende provstekollega i Holmens Kirke, Balthasar Münter (1774-1867). Det betød, at Münter tog sig af præsternes praktiske forhold i den værste periode under koleraepidemien. Væsentlig var, at præsterne skulle have direktiver

³⁰ N.F.S. Grundtvig: *Breve fra og til N.F.S. Grundtvig*, udg. af G. Christensen, bd. II, København 1926, s. 530f., 535. Brevene til Dronning Caroline Amalie er især fremhævet i Rasmussen 2023, s. 190-191; jf. s. 154-157 vedr. depressionen i 1844.

³¹ Grundtvig 1926, s. 531.

³² Rigsarkivet, Landsarkivet for Sjælland: 1) EA-001: Sjællands Stifts Bispeembede: 1796-1853, G.1-21, Diverse sager og 1807-1867, B.5-529, Diverse korrespondancesager (ingen kolerasag fundet); 2) EB-001: Københavns Vor Frue Provsti: 1852-1864, 27, Indkomne Breve (ingen breve fra året 1853) og 1816-1974, 57, Diverse korrespondance; 3) Københavns Holmens Provsti: 1849-1930, 24, Journal over indgåede embedsbreve. Året 1853 og 1760-1889, 3, kopibog over indgående skrivelser.

om, hvorledes de skulle begrave de mange koleralig. Det blev derfor Münters opgave at modtage og viderebringe myndighedernes instrukser til de københavnske præster.

Tilsyneladende har der eksisteret en korrespondance mellem stiftsprovst Tryde og Sundhedskommissionen for København, hvor Tryde på præsternes vegne tilbød at stille sig til rådighed på hospitalerne ved de syges senge, hvilket Sundhedskommissionen gav et henholdende svar på i et bevaret brev af 14. juli 1853. Dette brev var stilet til stiftsprovst Tryde, men i hans fravær afleveret til provst Münter. Kommissionen fastslog, at lægerne først skulle spørges, men de svarede tilsyneladende ikke. Præsterne var derfor ikke en del af myndighedernes samarbejde under koleraepidemien, hvilket gjorde deres arbejdsvilkår sværere. Dette oplyste stiftsprovst Tryde til *Kjøbenhavnsposten* i udgaven fra den 9. august 1853, fordi denne avis havde kritiseret den københavnske gejstligheds indsats under epidemien, især på hospitalerne.³³ *Kjøbenhavnspostens* læsere blev af Tryde orienteret om, at præsterne stadig ventede på lægernes opfordring til at besøge de syge på hospitalerne, men at præsterne hele tiden udførte deres almindelige pligter med sygeberettelse i hjemmene og koleraofrenes begravelse.³⁴

Den københavnske sundhedskommissions brev af 14. juli til stiftsprovst Tryde viste således, at præsterne ikke havde nogen integreret rolle i myndighedernes bekæmpelse af koleraen. Bonderups disputats gennemgår meget klart præsternes betydelige rolle siden Christian IV's lovgivning og frem til epidemiforordningen fra 1782, men hun fører ikke i detaljer sin beskrivelse frem til midten af 1800-tallet. I denne artikel fremhæves det, at de københavnske præsters rolle i samfundets sygdomsbekæmpelse åbenlyst var på retur i 1800-tallet. Dagspressens kritik af præsterne og stiftsprovstens brevveksling med myndighederne peger på en sådan udvikling. Sundhedskommissionens henholdende svar og manglende beslutning om en sjælesørgerisk ind-

³³ *Kjøbenhavnsposten* 27/182 (1853), s. 726.

³⁴ Sst.; jf. kritikken af Stiftsprovst Tryde i *Flyveposten*, 9/178, 4. august 1853, sp. 3.

sats på hospitalerne blev bekræftet af den grundtvigske præst Frederik Hammerich (1809-1877), da han holdt foredrag på Roskildekonventets efterårsmøde den 20. oktober 1853, hvor epidemien havde toppet. Han bemærkede i foredraget, trykt i *Dansk Kirketidende* samme år, at han kunne se tilbage med lettelse over, at præsternes sygebesøg på hospitalerne ikke vakte interesse hos hospitalslægerne, for de mange begravelser havde i den grad været belastende for de københavnske præster.³⁵

Under epidemien var Hammerich residerende kapellan ved Trinitatis Kirke i København. Han mærkede i øvrigt, at epidemien bevirkede en stor søgning til kirken. Hammerich noterede, at kirkerne ved gudstjenesterne og dens alterborde var ”propfulde som til de største Fester”.³⁶ Han mente i sit ovennævnte foredrag, at koleraens ulykker især påvirkede ”den lavere Deel af Befolkningen” og skabte en ”Aandelig Trang” og en følelse af, at ”Ondet var en Straf fra Herren”. Han prædikede om ”Aabenbarelse i Naaden midt i Tugtelsen”. Hammerich bedyrede, at præsterne i hovedstaden var spændt hårdt for, da epidemien tog til, og at alle stadens præster havde gjort deres pligt. Dette understregede han netop, fordi der som nævnt havde været offentlig kritik i aviserne af præsterne.³⁷

Under epidemien sendte familier deres børn på landet for at beskytte dem mod smitten. Vinhandler Fr. Vilh. Raaschou, der med familie boede i Norgesgade, valgte denne fremgangsmåde. Kun den ældste stedsøn, stud.theol. Vilhelm Munch (1833-1913), blev tilbage hos forældrene. Munck var efter studietiden først fængselspræst ved Straffeanstalten på Christianshavn (tidligere Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset) og senere sognepræst i Herlufsholm Sogn. Han beskrev koleraens alvor i sine *Optegnelser*: ”Den som ikke har oplevet en Pesttid, vil ikke kunne

³⁵ *Dansk Kirketidende* 48, 20. nov. 1853, sp. 768-69. Frederik Hammerich: *Et Levnedsløb. Anden Del*, København 1882, s. 126. Hammerichs oplysninger har Bonderup også noteret, og hun har især brugt erindringerne, men uden at tillægge det afgørende vægt i skildringen af epidemien: Bonderup 1994, s. 71-72, 180-183; jf. s. 178-185.

³⁶ *Dansk Kirketidende* 48, 20. nov. 1853, sp. 774. Hammerich 1882, s. 126.

³⁷ *Dansk Kirketidende* 48, 20. nov. 1853, sp. 768, 774-75.

gøre sig nogen Forestilling om den Uhygge og Spænding, som følger dermed. Afstanden mellem Livet og Døden forkortes saa underligt; den Mand, som boede lige overfor os og hver Morgen fejede Gaden, passede sin Dont om Morgenen, men blev baaret Død ud om Aftenen”.³⁸

5. Præsterne og myndighederne

Den københavnske sundhedskommissions skrivelse til stiftsprovst Tryde, datereret til den 14. juli 1853, findes altså i Holmens Provstis arkiv og ikke som forventet i Vor Frue Provstis arkiv. Der var tale om et svar på foranledning af Trydes brev af 11. juli 1853 til Sundhedskommissionen.³⁹

Sundhedskollegiets svarbrev til Tryde og de københavnske præster var høfligt og udtrykte respekt, men det var ikke særlig imødekommende. Til præsternes tilbud om lokaler til opbevaring af koleralig mente kommissionen, at den havde tilstrækkelig med lokaler i øjeblikket. Til forslaget angående omvejen ad Vesterport, så man formentlig undgik et fortsat pres på den smalle Nørreport, og dermed fremmede værdigheden for de døde, oplyste kommissionen, at det havde den allerede indført. Til forslaget om præsternes sjælesørgeriske besøg på hospitaler og lazaretter oplyste kommissionen, at den først ville forhøre sig hos lægerne og derefter vende tilbage.

Kommissionen for København vendte ikke tilbage med lægernes svar, og det fik den konsekvens, at de københavnske præster måtte arbejde hver for sig i deres sogne og i disse foretage husbesøg, sygeberettelser og jordpåkastelser som deres normale embedsopgaver. Disse aktiviteter har ikke afspejlet sig specielt i kildematerialet, for der var tale om almindelige embedspligter for præster. Det er formentlig derfor, at den hidtidige forskning har meget lidt med om præsternes indsats, som

³⁸ Vilh. Munck: *Fængselspræsten. Pastor Vilhelm Muncks Optegnelser, Memoirer og Breve*, bd. XXXVI, udgivet af Jul. Clausen m.fl., København 1922, fotografisk optryk 1972, s. 30.

³⁹ Københavns Holmens Provsti: 1849-1930, 24, Journal over indgåede embedsbreve. Året 1853.

må have været ret omfattende med de mange begravelser på københavnske kirkegårde. Det gjaldt især Assistens Kirkegård på Nørrebro udenfor byporten, som var oprettet 1760 for at kunne aflaste de overfyldte kirkegårde inden for voldene, bl.a. pga. pesten i 1711.⁴⁰

Præsternes tilbud om at stille kirkernes lokaler til rådighed

I denne artikels næste tre afsnit gennemgås i detaljer den københavnske sundhedskommissions svar af 14. juli til de københavnske præster. Først omtalte kommissionen, at myndighederne kunne klare problemet med et tilstrækkeligt antal lokaler til opbevaring af koleralig inden begravelse. Kommissionen svarede følgende til stiftsprovst Tryde:

I Anledning af den fra Deres Højærværdighed, paa det københavnske Præsteskabs Vegne, hertil indsendte Skrivelse af 11.de Dennes skulle Man tjenstelig yttre, at det fornemmeligen er Commissiones Hensigt, saalænge Omstændighederne tillade det, at ville benytte de Localer, som Man allerede har taget i Brug eller herefter lader indrette, til deri at lade hensætte Liig af Cholerapatienter; men at Man dog har maattet være betænkt paa, at der kunde indtræffe sadanne præserende Tilfælde, hvor Man stæder i den Nødvendighed ogsaa at maatte i ovennævnte Øiemed afbenytte Begravelser i Lazaretherne, for så vidt Stadens Kirker er forsynede med disse.⁴¹

Præsternes tilbud om lån af lokaler til opbevaring af lig kan opfattes som en let skjult kritik over forholdene. Kommissionen var klar over problemet med opbevaring af lig, når man i skrivelsen tilføjede, at der i den nærmeste fremtid kunne indtræffe skærpede omstændigheder, hvor præsternes tilbud om at udlåne kirkernes lokaler kunne komme i spil. Der kunne komme så mange lig, at kommissionen kunne risikere at mangle plads.

⁴⁰ Jørgen Jørgensen: "Københavnske pestkirkegårde", *Vore Kirkegårde (Årbogen Kirkegårdskultur)*, København 1962, s. 75-78.

⁴¹ Københavns Holmes Provsti: 1849-1930, 24, Journal over indgående embedsbreve. Året 1853.

Præsten Fr. Hammerich huskede de kaotiske tilstande med de mange lig i lighuset ved Vartov, som kaldtes Gymnastikhuset. I hans *Et Levnedsløb* (1882) blev oplevelserne i kolerasommeren 1853 beskrevet: ”I førstningen brugtes hertil Gymnastikhuset i Bastionen uden for Vartov ... Kisterne stod opstabilede i flere rækker oven på hinanden, mange af dem var ikke slåede til, og man kunde se de halvnøgne liig”. Mange år tidligere i *Dansk Kirketidende*, november 1853, var han ligeledes meget kritisk overfor de københavnske myndigheders brug af Gymnastikhuset til opbevaring af de døde, for det havde spredt smitten til Vartov Hospital. Hammerich berettede i sine erindringer, at præsterne indfandt sig ved Gymnastikhuset om morgenen kl. 7 for at hente ”betalingsligene”, og pårørende bestilte gravsted og begravelseshandling. Dette i modsætning til ”frijordsligene”, dvs. de fattige uden betalingsmuligheder, som blev begravet på kirkegårdes frijord. Præsterne fulgte vognene med ligkister ud til graven for at vise en værdig afsked og for at foretage jordpåkastelse. Det var forbudt med ligfølge under epidemien pga. smittefaren, men det så flere dog stort på, og i det mindste blev kisterne på kirkegården båret hen til graven, som var opkastet af en graver.⁴²

Tilsyneladende var Gymnastikhuset ved Vartov nær Vesterport hyppigt brugt til opbevaring af døde koleratilfælde. Dertil kom hospitalernes ”Liighuse”. *Kjøbenhavnsposten* var kritisk.⁴³ Præsterne var formentlig også kritiske, fordi myndighederne havde svært ved at styre situationen med tilstrækkelig plads til de mange opbevarede lig.

⁴² Hammerich 1882, s. 126, *Dansk Kirketidende* 48, 20. nov. 1853, sp. 770.

⁴³ *Kjøbenhavnsposten*, 27. juli 1853, s. 682-683.

Lighbærerne venter på graver og præst ved kirkegården, 1853. Tegning: Magnus Petersen, KB, 20201105090109_0

De døde blev ført ud ad Vesterport

Videre i Sundhedskommissionens ovennævnte svar af 14. juli til de københavnske præster, angående omvejen ad Vesterport for transport af døde koleraofre til Assistens Kirkegård på Nørrebro, skrev kommissionen:

I Henseende til, at det i bemeldte Skrivelse [fra Tryde] er foreslaaet, at Choleraliigene maatte føres ud af Vesterport ad Farimagsgade til Assistentskirkegaarden, maa Commissionen bemærke, at en Saadan Foranstaltning for Deres Side alt er truffet.⁴⁴

Der var flere kirkegårde inden for voldene, mens Assistens Kirkegård var anlagt i 1760 uden for voldene. Den nærmeste vej mellem byen inden for voldene og Assistens Kirkegård gik gennem Nørreport. *Kjøbenhavnsposten* beskrev ligvognenes monotone kørsel og den kaotiske situation, som i befolkningen skabte frygt: "Fra tidlig om Morgenen til langt ud paa Natten følger det ene Liigtog efter det andet giennem Nørreport, alle ud paa Assi-

⁴⁴ Københavns Holmens Provsti: 1849-1930, 24, Journal over indgåede embedsbreve. Året 1853.

stentskirkegaard. Foruden de almindelige Liigvogne bruges der-til Arbeidsvogne, Meubelvogne, Trillebøre og Omnibusser". Fodgængere havde svært ved at komme gennem "den snevre" Nørreport pga. af trafikken med ligvogne, som ovenikøbet "udbreder en slem Lugt". Ikke blot åbnede kommissionen Vesterport, men der blev tillige "aabnet en Vei over Volden tæt ved Siden af Porten", berettede *Kjøbenhavnsposten*.⁴⁵

Der var i løbet af juli 1853 flere forhold omkring begravelserne, som de københavnske præster fik afklaret. I skrivelse af 1. juli 1853 fra Justitsministeriet til Holmens provst, B. Münter, blev det meddelt, at de normale takster for begravelser, både vedrørende jordstykke og præstepenge, var suspenderet under epidemien. Koleraligene skulle i jorden inden 48 timer, og myndighederne måtte betale for de fattiges begravelse. Derfor understregede ministeriet overfor de københavnske præster, at "En Requisition er tilstrækkelig til Erholdelse af Frijord og Fri-tagelse fra andre Afgifter og Præstationer". Man skelnede i Justitsministeriets skrivelse derfor mellem "Frijordslig" og "Betalingslig".⁴⁶

Kort tid efter meddelte Justitsministeriet til præsterne via politidirektøren i skrivelse af 5. juli, med henvisning til Forordning af 17. april 1782 § 6,

at det vil være tilstrækkeligt, at Liigene af dem, der dør af den for Tiden i Kiøbenhavn graverende Cholerasygdom, begraves inden for 48 Timer efter Døden, og at det Henstaaer at Liigfølget ikke samles og Liigtale ikke holdes i Sørgehuset, hvorimod de øvrige i førnævnte Forordning af 17. April 1782 § 6 indeholdte Foreskrifters Iagttaelse indtil videre ikke vil være nødvendig.⁴⁷

⁴⁵ *Kjøbenhavnsposten*, 26. juli 1853, s. 677.

⁴⁶ Københavns Holmens Provsti: 1849-1930, 24, Journal over indgåede embedsbreve. Året 1853.

⁴⁷ Københavns Holmens Provsti: 1849-1930, 24, Journal over indgåede embedsbreve. Året 1853 og 1760-1889, 3, kopibog over indgående skrivelser. Jf. *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og aabne Breve samt andre trykte Anordninger som fra aar 1670 af ere udkomne : tilligemed et nøiagtigt Udtog af de endnu giældende, for saavidt samme i Almindelighed angaae Undersaatterne i Danmark og Norge, Deel 8,*

De øvrige forskrifter drejede sig om at udelade særligt ligtøj. De døde skulle begraves i det samme tøj, som ”de bortdøde”. Justitsministeriet så også bort fra § 6’s anvisning med indvendig tjærede kister og nedgravning 4 alen under jorden.⁴⁸

Selv i en krisesituation fungerede bureaukratiet. Ovennævnte skrivelse blev videresendt den 6. juli, ifølge notat på skrivelsen, fra politidirektøren til Holmens provst B. Münter. Provsten orienterede derefter de københavnske præster, ifølge påtegnet notat, om disse særlige begravelsesforhold under epidemien, men da Holmens Kirke hørte under Marineministeriet modtog Münter en tilsvarende skrivelse af 13. juli med samme indhold, som oprindeligt var sendt fra Justitsministeriet til Marineministeriet. Man må derfor kalde provsten for ganske velorienteret om, hvorledes præsterne skulle gribe begravelserne an under epidemien.⁴⁹

Præsterne måtte således iagttage særlige begravelsesregler under epidemien, ligesom de måtte acceptere frijord til de fattige og deres gratis begravelse. Snart erstattede myndighederne Gymnastikhuset ved Vartov med en barakbygning på Assistens Kirkegård til opbevaring af ligene: ”Det ene læs med lig kom efter det andet. En af disse vogne, fortælles der, var åben, her stak en nøgen, sortblå arm ud, hist et ben”, berettede Fr. Hammerich.⁵⁰ Han, der arbejdede som præst i det befolkningsrige sogn Trinitatis, opholdt sig hele dage på Assistens Kirkegård. Han følte den snævre grænse mellem sommerglæden og lidelsen, når han i sine erindringer skrev, at ”en smilende skyfri himmel så ned over al elendigheden”. Om de særlige begravelsesregler skrev Hammerich: ”Jeg kastede ikke jord på noget lig, uden at tale i det mindste et par ord til følget, hjerterne var

1781-1784, 3. udg. af J.H. Schou, København 1822.

⁴⁸ Sst. Forordningens fulde navn, trykt særskilt: *Forordning anlangende de fornødne Hielpemidler, til de blandt Almuen opkommende smitsomme Sygdommes Helbredelse og at forekomme deres videre Udbredelse, Christiansborg Slot den 17. april 1782*, § 6, København 1782.

⁴⁹ Københavns Holmens Provsti: 1849-1930, 24, Journal over indgåede embedsbreve. Året 1853.

⁵⁰ Hammerich 1882, s. 127.

åbne for alvorlig formaning, og mangen tilhører har fulgt mig fra grav til grav. Jeg véd den dag, da jeg jordede over et halvt hundrede lig. Af og til har jeg levet mellem de døde fra kl. syv om morgenen til otte, ni om aftenen, med en enkelt times mellemrum”.⁵¹ Hammerichs begravelser holdt sig ikke helt til reglerne, for han holdt en kort tale til følget. Der har også været anvendt et par trøstende bibeltekster, mens selve jordpåkastelsen var obligatorisk. Tillige fik pårørende lov til at snige sig med til begravelsen, eventuelt som ligbærere.

Præsternes sjælesørgeriske besøg på hospitaler?

Ifølge skrivelsen fra Sundhedskommissionen af 14. juli skulle hospitalslægerne spørges, om de var interesseret i præsternes sjælesørgeriske hospitalsbesøg:

Med Hensyn til det kjøbenhavnske Præsteskabs Erklæring, at, dersom Lægerne ved de forskellige Cholerahospitaler maatte finde det enten i Almindelighed eller i enkelte Tilfælde ønskeligt, at Præsterne aflagde Besøg i disse, en For-
 ening af Præster er villig til paa Anmodning ufortøvent at indfinde sig, skulde Commissionen, som med særdeles Erkjendtlighed modtager dette Tilbud, forbeholde sig nærmere hvor efter herover at have hørt Lægerne ved de vedkommende Cholerlazaretter, hvor ingen nyere Sjælesørger ere anført.⁵²

Den sidste bisætning er en konstatering fra kommissionens side, at der hidtil ingen faste præster var på de fleste hospitaler og lazaretter. Dog var der ansat en præst på Fattigkommissionens Almindeligt Hospital og tilsvarende på Vartov Hospital og Frederiks Hospital. Ud over disse hospitaler, og Garnisonshospitalet, der alene havde soldater som patienter, var der flere hospitaler og lazaretter, som kunne være aktuelle for præsters besøg.

⁵¹ Hammerich 1882, s. 127-128.

⁵² Københavns Holmens Provsti: 1849-1930, 24, Journal over indgåede embedsbreve. Året 1853.

Som nævnt udtrykte aviserne den offentlige mening om, at der på hospitalerne var et behov for præstens besøg.

Nu skete det ikke. De københavnske præster fik ingen sjælesørgeriske opgaver overdraget på hospitaler. Præsten Fr. Hammerich udtrykte det sådan i sine erindringer fra 1882: "Såsnart det tegnede til virkelig fare [ved epidemiens udvikling], henvendte præsterne sig til sundhedskommissionen og tilbød sin hjælp på hospitalerne, ved de syges senge og mellem sygevogeterne; sagen blev dog henlagt, og det kom ikke til nogen ordnet virksomhed, enhver præst arbejdede for sig".⁵³ Omtalen af henvendelsen til kommissionen var Trydes skrivelse af 14. juli på præsternes vegne.

Kjøbenhavnsposten opregnede "de almindelig tilgængelige Hospitaler" og deres sengepladser den 22. juli 1853: Frederiks Hospital med 20-30 senge; Søetatens Hospital 80-90 senge; Frue Arbejdshus 80-90 senge; Skolen i Suhmsgade 80-90 senge; St. Annæ Hospital 100 senge og Frelsers Arbejdshus 50-60 senge. I alt var 410-460 senge til rådighed. Dette antal var utilstrækkeligt, fastholdt *Kjøbenhavnsposten*. Mange kolera-ramte blev plejet af familie eller naboer og tilset af læge i hjemmet. Anmelderbureauerne og sundhedskommissionens lægetilsyn var så effektivt, at behandling i hjemmet havde en lavere dødelighed end behandling på hospitalerne, mente *Kjøbenhavnsposten*, hvilket dækkede flere borgeres opfattelse.⁵⁴ Men det er ikke korrekt, for som allerede bemærket døde der kun få flere på hospitalerne end i hjemmene.⁵⁵

Bonderup fremhæver netop, at myndighederne gik over til at behandle de syge i hjemmet, da frygten for at blive behandlet på hospitalerne var en udbredt holdning i befolkningen.⁵⁶ De pårørende og naboer deltog i hjemmets pleje, hvilket for præsterne havde den fordel, at de frit kunne besøge den syge i hjemmet, når det foregik inden for deres embedes sognegrænse.

⁵³ Hammerich 1882, s. 126.

⁵⁴ *Kjøbenhavnsposten*, 27. juli 1853, s. 682.

⁵⁵ Hübertz 1855, s. 78.

⁵⁶ Bonderup 1994, s. 43.

6. Præstens husbesøg

Hjemmeberettelse bestod ifølge *Kirkeritualet af 1685* af skriftemål og altergang. Forudsætningen for at kalde på præsten var, at døden kunne indtræffe. Skriftemålet omfattede den syges bekendelse og præstens tilsigelse af syndernes forladelse (absolution) under præstens håndspålæggelse. Siden fulgte altergang med indledningen ”Kiereste Guds Venner”, Fadervor, indstiftelsesordene, nadverbønnen ”Vi takker dig Herre, Almægtigste ævige Gud” (bortsendelsesbøn) og Velsignelsen. Herefter nævnte Kirkeritualet forskellige forslag fra Bibelen til trøst af den syge.⁵⁷

I 1800-tallet havde Kirkeritualets anvisning på sygeberettelse udviklet sig noget. Det fremgik af biskop J.P. Mynsters *Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark*, som han udarbejdede i 1839 ud fra kongens mandat med ønsket om en nænsom revision af Kirkeritualet fra 1685. Selvom forslaget ikke blev gennemført af kongen, kom Mynsters bemærkninger til ritualerne formentlig til at tjene som vejledning for mange præster, idet han udsendte sit Udkast til de sjællandske og københavnske præster. Andre biskopper har formentlig tilsvarende sendt Mynsters Udkast til stiftets præster, fordi kongen ønskede en høring af landets præster. Rigtig mange præster deltog derfor i debatten om forslaget. Interessen for Mynsters Udkast fortsatte og påvirkede ritual- og tekstforslag, som blev gennemført senere i 1880’erne og 90’erne.⁵⁸

Mynster understregede uden at ændre Kirkeritualets sygeberettelse, at præsten havde pligt til at komme ”naarsomhelst han kaldes”. Det blev ganske aktuelt under koleraepidemien. Det drejede sig om for præsten i sygeberettelsen, ifølge Mynster, først at få den syge til at tænke på ”hans Siels Nød”, og ønskede

⁵⁷ *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual, 1685-1985*, udg. af Udvalget for Konvent for Kirke og Theologi, 1985, s. 64-70.

⁵⁸ Jens Rasmussen: *J.P. Mynster. Sjællands Biskop 1834-1854. Kampen for en rummelig kirke. Forholdet til N.F.S. Grundtvig og Grundloven*, Odense 1999, s. 153-172. Jens Rasmussen: *Folkekirken under kongemagt og folkestyre. Struktur og liturgi*, (e-bog), 2021, kap. II og IV.

denne at tale med præsten i enrum skulle de pårørende forlade sygestuen. Var den syge meget svag, kunne præsten indskrænke skriftemålet til "Formaningens og Trøstens Ord". Mynster lagde i sin vejledning vægt på Kirkeritualets skriftemål, men han gjorde syndserkendelsen rituel og ikke direkte personlig med omfattende bekendelse. Præsten startede i skriftemålets ritual med kort skriftetale, afhængig af den syges tilstand, dernæst kort syndserkendelse med følgende rituelle forslag, som præsten kunne fremsige ved sygelejet: "Saavidt nu som Eders Sind er ydmygt og bodfærdigt, og det er med troende og oprigtigt Hierte, at I begiere at deelagtiggjøres i Herrens hellige Nadvere, saa fuldbringer jeg gierne mit Embedes Pligt". Derefter under håndspålæggelse fremsagde præsten absolutionen og holdt altergang for den syge. Mynster fulgte ikke Kirkeritualets korte afslutning, men knyttede den gudstjenestelige kollekthøn til hjemmealtergangen. Således blev afslutningen efter indstiftelsesordene: nadverbøn, nadverkollekt og velsignelse.⁵⁹

Hammerich holdt på i sit foredrag til Roskildekonventets præster, at det under koleraepidemien mest var "den lavere Classe", som holdt fast i "den gamle herlige skik" med at kalde på præsten, når døden nærmede sig.⁶⁰ Et hjemmebesøg med hjemmeberettelse kunne dog under epidemien for en præst være en traumatiserende oplevelse. Johannes S. Bloch Suhr, forfatter og residerende kapellan ved Vor Frelzers Kirke (Christianshavn), var på hjemmebesøg, efter at han var tilkaldt kl. 6 om morgenen af en mand, som ønskede sygeberettelse og hjemmealtergang til sin døende kone:

Han førte mig op i et lille, meget indskrænket Værelse, hvor jeg næsten berørte Loftet med mit Hoved. I en Krog laa, tildækket med Pjalter, en Kone, hvis hele Udseende sagde mig, at hun snart skulle gaae didind, hvor Hver faaer efter sine Gerninger. Manden tog Plads paa en Træstol, den eneste i Kammeret, ved Hovedgjerdet, for at deltage i Nad-

⁵⁹ J.P. Mynster: *Udkast til en Alterbog og et Kirke-Ritual for Danmark*, København 1839, II, s. 60-62.

⁶⁰ *Dansk Kirketidende* 48, 20. nov. 1853, sp.772.

veren, mens jeg satte Kalken og Monstransen paa et stort Bord, der optog det halve Rum af Værelset. – Efter – at jeg havde holdt min Skriftetale, og havde givet dem Absoluttionen, vendte jeg mig mod Bordet, for at indvie det Hellige, da stødte min Fod mod noget Haardt; jeg lader Øiet søge, hvad det kunde være. Hvad tror du det var? – Nei, Du gjetter det ikke! – Det var Hovedet af et Liig, der laa tildækket med Pjalter. 'Det er vor sexenaarige Søn, der døde i Gaaer Klokken To!' svarede Manden ganske roligt, som var det den naturligste Ting af Verden. At jeg just ikke blev vel tilmode ved Tanken om at have staaet næsten et Qvarter over et Liig og saaledes indaandet den pestsvangre Luft, kan Du begribe.⁶¹

Pastor Johannes S. Bloch Suhrs brev til *Søndag Morgen*, fra den 18. september, er også citeret af Gerda Bonderup, og hun forudsætter præsternes besøg på hospitalerne, men som det ses i denne artikel, har præsterne ikke rigtig haft en klar aftale om sygebesøg med hospitalslægerne.⁶²

Præsten Fr. Hammerich besøgte en koleraramt borgermand, som fik hjælp og pleje af naboer. Manden ønskede altergang ved præstens besøg: "Man lagde en ren dug på bordet, hvor jeg havde stillet kalk og disk, og stuen fyldte sig med folk, som stod med foldede hænder, mens jeg rakte den syge sakramentet. Om nogen frygt for kolera var her slet ikke talen". Hammerich beskrev dog også de mennesker, som rammes af panik, da "de så præsten komme op ad trapperne til berettelse". Familier blev opløst, fordi mænd eller kvinder flygtede fra sygdommen og efterlod deres ægtefæller og børn i København. Hammerich fastslog, at "ingen kan gøre sig forestilling om, hvor usselt en fattig københavnsk familie kan have det".⁶³

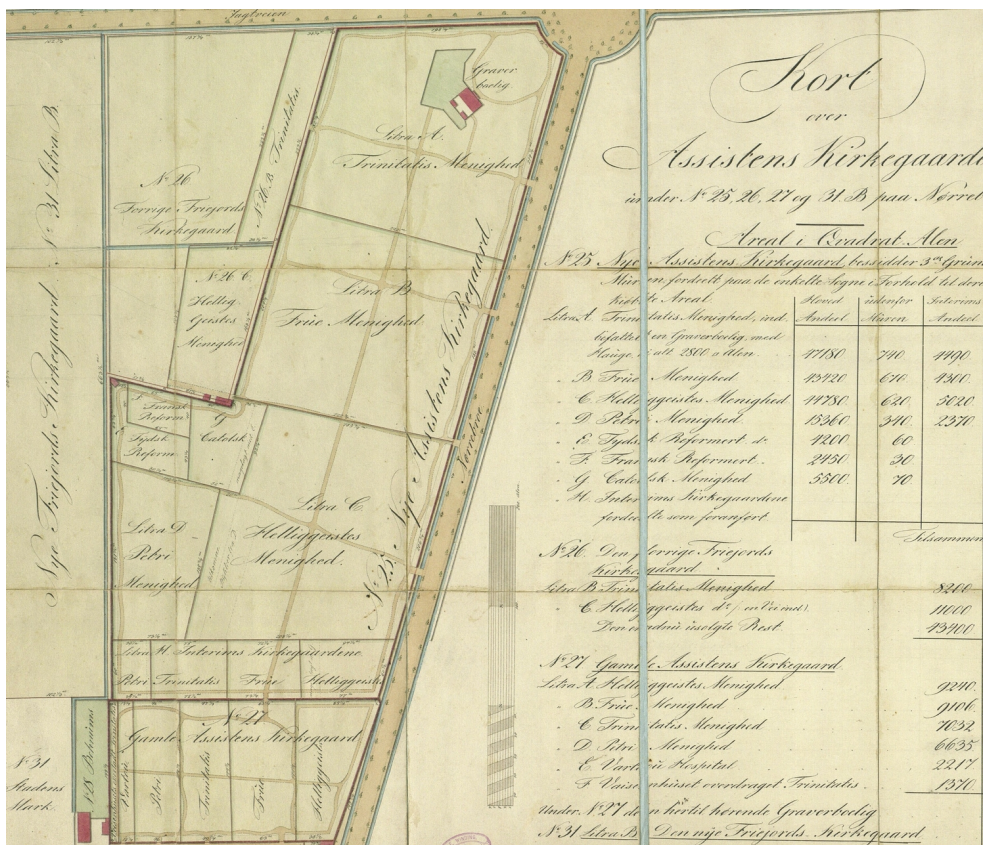
⁶¹ *Søndag Morgen*, 18. september 1853, s. 728f.

⁶² Bonderup 1994, s. 179f.

⁶³ Hammerich 1882, s. 129-130.

7. Begravelserne

Præsterne arbejdsbyrde med de mange begravelser blev ”uoverkommelig”, skrev Hammerich, da dødsfaldene tog til i juli 1853. Præsterne i København indgik derfor en overenskomst, ”så de skiftevis, uden hensyn til sognegrænserne, skulle jorde frijordsligene”. Kun blev sognegrænsen respekteret i forbindelse med begravelse af betalingsligene, bl.a. af hensyn til præsteembedernes indtægter.⁶⁴

Kort over Assistens Kirkegård på Nørrebro, 1830. Udarbejdet af stads-konstruktør, major Carl Fr. A. Schlegel. I 1847 blev der yderligere tillagt et 60 meter bredt bælte jord vest for kirkegården, som i dag udgør Hans Tavsens Park, og som dengang blev afgørende for begravelse af de fattige koleraofre. Foto: Det kongelige Bibliotek (beskåret).

⁶⁴ Hammerich 1882, s. 126.

Stud.theol. Vilh. Munck, der boede med sine forældre i Norgesgade, beskrev den panik som opstod med de mange begravelser, især af de fattige: ”Der kastedes ikke Grave, men Grøfter på Kirkegaardene, hvor de lange Rækker af Kister sattes Side om Side, de kørtes ud i store Pakvogne med Ligbærere, der ikke altid vare ædru, og hvad der mest optog Sindet, var den daglige Liste over de Angrebnes og Dødes Antal, der altid voxede”.⁶⁵

Udviklingen på Assistens Kirkegård passede til denne beskrivelse. Denne kirkegård havde i 1847 fået tillagt et 60 meter bredt bælte vest for kirkegården, og denne udvidelse blev brugt flittigt under koleraen i 1853. Der var tale om en stor afdeling med frijord til de fattige, hvor Hans Tavsens Park ligger i dag, og hvor cirka 1.800 af ofrene blev begravet (se kort). Middelklassen, der havde råd til at betale, blev derimod begravet på den ældre del af Assistens Kirkegård – især de velhavende på det store areal mod Nørrebrogade, afgrænset af Jagtvej og Kapelvej.⁶⁶

Begravelsesprotokollerne for Assistens Kirkegård i perioden 1805-1862 er tilgængelige online i Københavns Stadsarkiv. En tilfældig dobbeltside viser ti kolerabegravelser af især midaldrende og ældre borgere i begyndelsen af juli 1853, hovedsagelig fra Trinitatis Sogn. Flere af de ti døde er begravet fra Gymnastikhuset ved Vesterport og Frederiks Hospital i Amaliegade. Det er dog sket efter de 48 timer fra dødens konstatering, som var fristen for smitsomme begravelser. Overskridelsen var 1-2 døgn. Den tjenestegørende præst blev ikke noteret i protokollen. De to residerende kapellaner ved Trinitatis Kirke Fr. Hammerich og Carsten Levinsen har formentlig taget deres part. Sidstnævnte var også bistsandspræst på Frederiks Hospital og Fødselsstiftelsen. Trinitatis Sogns gravareal på Assistens Kirkegård lå ved Nørrebro Runddel. Hvert sogn havde et afsnit, hovedsagelig til betalingsligene.⁶⁷

⁶⁵ Munck, 1922, fotografisk optryk 1972, s. 30.

⁶⁶ *Dansk Kirketidende* 48, 20. nov, 1853, sp. 772. *Dengang.dk – Epidemi på Nørrebro*, 24. marts 2020, <https://dengang.dk/epidemi-paa-noerrebro/> (24.10.2025).

I København og andre købstæder foregik begravelsen normalvis med jordpåkastelsen i hjemmet, dvs. "Sørgehuset", eller i kirken, hvor der holdtes prædiken og den øvrige begravelsesliturgi. Præsten ledsagede herefter kisten med afdøde til kirkegården, der ofte lå et stykke fra kirken, bl.a. Assistens Kirkegård. Yderligere anvendtes ved begravelsen klokkeringning og kirkesanger, som der skulle betales for. Tilsvarende betaltes for præstens prædiken og levnedsbeskrivelse. Mynster fulgte i sin vejledning nogenlunde Kirkeritualet, men han tilføjede en længere gudstjenstlig afslutning efter prædiken, hvor der kunne afsluttes med Fadervor, velsignelsen og en salme.⁶⁷

Præstens jordpåkastelse måtte i 1800-tallet kun finde sted, hvis der forelå en lægelig dødsattest, og dødsfaldet var anmeldt til den lokale skifteforvalter, noterede Mynster. I forbindelse med smitsomme sygdomme skrev Mynster, at hele højtideligheden skulle forkortes "saa meget som mueligt". Han hentydede derved til den eksisterende lovgivning, som senere kom i anvendelse under koleraepidemien i 1853.⁶⁹

Mynsters Udkast ændrede ikke meget på Kirkeritualet fra 1685, som anbefalede, at ved epidemier skulle præsterne nøjes med en formaning eller en bøn og eventuelt en salme efter den foretagne jordpåkastelse ved graven på kirkegården. Normalt ville man gå ind i kirken og følge Kirkeritualets anvisning: først en salme, dernæst tekst, enten valgt af pårørende eller præsten, alt efter aftale, så tilhørende prædiken med levnedsløb, der ikke måtte strække sig længere end en time, og efter prædiken afsluttedes med en salme. Jordpåkastelsen, som også anvendes i dag, blev fastlagt i Kirkeritualet: "Af jord est du kommen; Til jord skal du blive; Af jorden skal du igien opstaa". Kirkeritualet foreslog tillige salmer, som stadig er i anvendelse. Der kunne ved graven ved jordpåkastelsen synges: "Når tid og time er for hånd" (DDS, 528) eller "Med fred og fryd jeg farer hen" (DDS,

⁶⁷ Begravelsesprotokoller for Assistenskirkegården 1851-1855, løbenr. 1892-500, 1853: nr. 1205-1229, <https://kbharkiv.dk/permalink/source/154/439018> (24.10.2025).

⁶⁸ Mynster 1839, II, s. 73-79.

⁶⁹ Sst.

133); ”Vi tro, vi alle tro på Gud” (Nicænum, DDS, 437) kunne synges før prædikenen i kirken; og der kunne afsluttes med ”Med sorgen og klagen holde måde” (DDS 529). Kirkeritualet gav flere salmeforslag.⁷⁰

8. Pastor Blædels indsats på Almindeligt Hospital

Almindeligt Hospital tilhørte Københavns Fattigkommission og bestod af en treetagers bygning som forhus mod Amaliegade, der var benyttet af sygeafdelingerne. Porten førte ind til en gård med en stor bygning, et tidligere pakhus, hvor fattiglemmerne i alle aldre var stuvet sammen. På denne beskedne plads levede ca. 1.200 fattiglemmer. Hospitalets præst, Nicolai G. Blædel (1816-1879), som også betjente Abel Cathrines Stiftelse med en lille kirke og en snes ældre damer, har beskrevet forholdene på Almindeligt Hospital: ”Der er ... 1250 faste Lemmer, ulykkelige, vanskabte, fattige, aandelig tilintetgjorte, legemlig svækkede Mennesker, Mænd og Kvinder, hvoraf dog Størstedelen ere modtagelige for Guds Ord og et kjærligt Hjertes Trøst og Deltagelse”.⁷¹

Koleraepidemien gjorde fattiglemmerne på Almindeligt Hospital særlig udsatte pga. de mange mennesker, der var sammenstuvet på hospitalets sygestuer med dårlige sanitære forhold, hvilket gav koleraen de rette betingelser for at brede sig på stuerne. 592 af de ca. 1.200 fattige fik kolera, og heraf døde 514, altså næsten alle de ramte. Som tidligere nævnt, bemærkede overlæge S. Engelsted, at den lægelige behandling ikke hjalp de syge. Dertil kom de indlagte på Almindeligt Hospital fra andre af Fattigkommissionens afdelinger i København. Lægerne søgte at arbejde under disse vilkår, og forgæves prøvede de at få Fattigkommissionen til at skaffe mere luft og plads til de mange fattige.⁷²

⁷⁰ *Danmarks og Norgis Kirke-Ritual* 1985, s. 111-114.

⁷¹ W. Hiort: *Nicolaj Gottlieb Blædel. Et Livsbillede*, København 1881, s. 56f.

⁷² Sst., s. 60f.

Almindeligt Hospital i Amaliegade, set mod Grønningen, første bygning med porten, til højre på billedet. Stik fra 1848 af Heinrich Gustav Ferdinand Holm (1803-1861). Public domain, via Wikimedia Commons:

Blædel fortsatte sit præstevirke under disse forhold og droppede de sædvanlige familiebesøg i sommeren 1853. Hans arbejdsdag er blevet skildret. Han gik i præstekjole fra stue til stue, fra døende til næste døende, og forrettede sakramentet. Hovedindholdet af hans andagter var sidste søndagsprædiken, trosbekendelsen og Fadervor.⁷³ Arbejdsdagen startede kl. 3 om morgenen med jordpåkastelsens ritual på de døde, hvilket foregik på hospitalet, hvorefter kisterne blev transporteret til Assistens Kirkegård, hvor de blev sat ned i jorden i lange rækker på Kirkegårdens frijordsareal mod vest. Fra kl. 7 og hele formiddagen besøgte Blædel de raske, og dernæst om eftermiddagen de syge. Rækkefølgen var bestemt for at undgå at smitte de raske, og ud fra hans erfaring om smitterisiko fra menneske til menneske. Det nødvendige samvær med de mange syge betød, at Blædel først kom hjem sent om aftenen.⁷⁴

Blædel var beundret under koleraepidemien for sit mod blandt fattiglemmerne på Almindeligt Hospital. Stud theol. Vilh.

⁷³ Sst., s. 58.

⁷⁴ Sst., s. 64.

Munck kunne skrive, at ”det styrkede, naar der af og til fortæltes om Heltemod som det der vistes af Blædel som Præst på Almindelig Hospital”.⁷⁵

Efter at smitten kom til Aarhus, skrev Blædel til biskop G.P. Brammer, Aarhus Stift, den 29. august 1853. Han beskrev de menneskelige omkostninger og en bedring af situationen på Almindeligt Hospital:

Den Elendighed, der har været paa Almindeligt Hospital, overgaaer al Beskrivelse. 500 af Lemmerne ere døde; i mange Dage færdedes jeg uafladelig blandt Døende og Døde, og det var i nogen Tid, som om hele Hospitalet skulde uddøe; selv Lægerne bleve syge, og mange af Opsynspersonalet døde, saa al Orden og Tilsyn endog ophørte i nogle Dage. Gud skee Lov! denne sørgelige Tilstand varede ikke saa længe, og nu har Choleraen jo aldeles forladt dette Sted; men jeg savner mange af de Lemmer, der vare blevne mig kjære og ligesom dannede den christelige Surdei i denne forøvrigt saa lidet christelige Menighed.⁷⁶

9. Koleraen bredte sig til Københavns opland

Sidst i juni nåede koleraen Københavns opland. Bønder solgte deres fødevarerprodukter på Københavns markeder og vendte hjem med smitten.⁷⁷ Sundbyerne på Amager uden for voldene på Christianshavn havde det allerværst med en stor dødelighed.⁷⁸ Den københavnske dagspresse fik efterhånden fokus på de mange tilfælde af kolera på Amager.⁷⁹ Myndighedernes afmagt blev udstillet.

Da distriktslægen på Amager, W.F. Feilberg, erkendte, at der ikke var mere hjælp at hente fra myndighedernes side, kontak-

⁷⁵ Munck 1922, fotografisk optryk 1972, s. 30f.

⁷⁶ Kornerup 1942-1944, s. 403-404.

⁷⁷ Birte Hjorth: ”Om den asiatiske Kolera – især på Amager”, s. 4, Historisk Arkiv Dragør 2017, <https://www.dragoerhistorie.dk/wp-content/uploads/2017/06/KOLERA.pdf> (24.10.2025).

⁷⁸ Bonderup 2008, s. 44.

⁷⁹ Hjorth 2017, s. 5-6.

tede han fabrikant L.P. Holmblad og præsten i Tårnby, J.H. Lautrup (1798-1856), den senere biskop i Lolland-Falsters Stift, og fik dem til at stå i spidsen for en privat indsamling. For det indkomne beløb blev der til de syge oprettet 5 spisekøkkener, og der blev hyret et antal sygepassere.

Lautrup kunne i brev af 3. august 1853 berette om epidemien i Tårnby Sogn til fætterten, H.J. Drejer, der var præst i Tryggelev på Langeland. Han beskrev de ”tunge Beskikkelser” i Tårnby Sogn: ”[D]er er næppe een Familie i de 4 nordligste Byer, uden at Dødsenglen har berøvet dem nærmere eller fjærnere Led i Familierekredsen”. Lautrup underrettede om de sørgelige kendsgerninger: ”[J]eg har nu begravet 295 Choleraliig, foruden at omtr. 10 ere førte til Kjøbenhavn; det udgjør over en 1/16 Deel af Sognets Befolkning”.⁸⁰ Alvoren fremgik af Lautrups køb af en mark, der lå op til kirkegårdens skel med den hensigt at bruge den som hjælpekirkegård i Tårnby Sogn. Han havde måttet handle, selvom han ikke havde fået myndighedernes tilladelse til dette kirkegårdsanneks. Han fortalte også fætterten om sit sjælesørgeriske virke som præst i Tårnby: ”Jeg har aldrig haft så mange Sygeberetninger som i denne Tid; det var i flere Dage mit første Morgen- og mit sidste Aften- stundom Natværk, udfyldt i mellemtiden af Begravelser, der halvtimedi kunne følge på hinanden, og stundom nødte mig halve Dage til at gå i Prestekjole eller vandre på Kirkegaarden”.⁸¹ Lautrup kunne også fortælle, at både han og familien havde haft kolera, men de var heldigvis kommet sig.

10. Afslutning

Artiklen har fulgt præsters virke og erindringer under koleraepidemien 1853. Pastor Johannes S. Bloch Suhr (Vor Frelses Sogn) skrev breve til *Søndag Morgen*. Præsten Frederik Ham-

⁸⁰ Trykt i *Dansk Kirketidende* 48, 20. nov. 1853, sp. 776; jf. sp. 776-779. Niels A. Christiansen: ”Et Brev fra Kolera-aaret 1853”, *Personahistorisk Tidsskrift* 52/9/4/2-3 (1931), s. 116; jf. s. 115-118.

⁸¹ *Dansk Kirketidende* 48, 20. nov. 1853, sp. 777. Christiansen 1931, s. 116-117. Jf. Hjorth 2017, s. 5-6.

merich (Trinitatis Sogn) beskrev epidemien i et foredrag på Roskildekonventet i november 1853 og i *Et Levnedsløb* (1882). En tredje præst, Nicolai G. Blædel, var hospitalspræst på Almindeligt Hospital og blev ganske kendt i København for sin indsats. Koleraepidemien kom også til Amager, hvor præsten J.H. Lautrup og distriktslægen W.F. Feilberg samarbejdede. Fælles for alle var, at under epidemien holdt de sig til embedspligterne med sygeberettelse og begravelser. Præsternes arbejdsform svarede til normale tilstande, men epidemien bevirkede, at både sygeberettelser og begravelser steg voldsomt i antal og derved lagde et pres på præsterne.

Almindeligt Hospital, Vartov Hospital og Frederiks Hospital havde hver en hospitalspræst. Men i Vartov, hvor Grundtvig var hospitalspræst, fungerede det tilsyneladende ikke, fordi han var syg. På de øvrige hospitaler og lazaretter fungerede det heller ikke, for der var intet fast samarbejde mellem hospitalslægerne og de lokale sognepræster og residerende kapellaner.

Forskningen, ikke mindst Gerda Bonderups disputats fra 1994, har ikke været klar over sundhedskommissionens svarskrivelse af 14. juli 1853 til Holmens provst B. Münter, der vikarierede for stiftsprovsten E. CH. Tryde. Præsternes ønske om, at de som sjælesørgere kunne aflægge besøg på hospitaler og lazaretter, overlod kommissionen til hospitalslægenes vurdering. De svarede ikke på sundhedskommissionens forespørgsel.

Der var tale om manglende samarbejde mellem læger og præster, hvor den officielle københavnske sundhedskommission ikke ønskede at tage ansvar og give anvisninger til begge parter. Fr. Hammerich havde sin opfattelse af det manglende samarbejde. Han mente, at lægen og præsten udtrykte et forskelligt livssyn, når de talte med den syge. Lægen holdt sig til den materialistiske opfattelse, hvor han trøstede den syge med, at kolera ikke var så slemt, og han ville ikke tale direkte om døden og det overnaturlige, men holdt sig til naturvidenskab og biologi, mens præsten trøstede den syge med det ventede kristelige himmelske liv i evigheden, samtidig med at han fastholdt det

jordiske håb for den syge.⁸² Læger kunne udmærket være religiøse og positive overfor præster, men det er tankevækkende ud fra Hammerichs forklaring, at tidens lægevidenskab var under forandring med en adskillelse mellem naturvidenskab og moralske/religiøse værdier, hvilket peger frem mod den moderne materialisme ved århundredets slutning.⁸³

Summary

Cholera broke out in Copenhagen in the middle of June 1853 and by the end of the same month, it had spread to the surrounding areas of Copenhagen. With shipping cholera came to the rest of the country and to sea ports in particular. The doctors did not know what caused the disease. The illness claimed 6,688 victims, two thirds of them in Copenhagen.

The historian Gerda Bonderup finds that citizens cooperated and stood together in general. However, there were also deep divisions and considerable disagreement within society. The health authorities hesitated in handling the crisis, the doctors expressed different medical theories and disagreed. The population's conditions were uncertain and dissatisfaction came out in newspapers.

Little has been written about the priests' contribution in Copenhagen during the cholera epidemic. This article has been dealing with the topic though source material is limited.

During the summer of 1853 the priests in Copenhagen buried many victims of cholera which shows physical and mental endurance. According to authorities' instructions (Regulation of 17 April 1782, § 6) burials must take place within forty-eight hours. A social crisis arose with confusion and fear in society, not least among poor families who preferred to avoid infectious hospitals.

⁸² *Dansk Kirketidende* 48, 20. nov. 1853, sp. 773.

⁸³ Møller 2002, s. 99ff. Teologen H.L. Martensen beskrev adskillelsen. Se Jens Rasmussen: *En socialkonservativ samfundsrevser. Biskop H.L. Martensen og sekulariseringen*, Odense 2025, s. 21-42; jf. s. 47ff, 106ff., 109ff.

The doctors did not react positively. They did not show an interest in admitting the priests to the hospitals in order to visit the patients. It can be witnessed from new source material as introduced in the present article.

Several priests experienced confusing and painful conditions when they visited private homes during the cholera epidemic. The priests' first priority was to perform very quick and efficient burials during the epidemic in order to prevent the spread of disease.

The doctors' medical and scientific knowledge and leading social role in fighting the cholera epidemic is indisputable. The priests, however, lost the supporting role which, according to legislation, they had had in former times of epidemic crises.